

НАСЕЛЕННЯ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ В ІСТОРИЧНИХ ПОХОДАХ «НАРОДІВ МОРЯ»

У статті подається аналіз участі населення Степового Побужжя в так званій навалі «народів моря». Встановлення факту участі європейських народів доби пізньої бронзи в походах «народів моря» на Єгипет у хронологічних рамках XII-XI ст. до н. е. відкриває значні перспективи вивчення історії Європи та України.

Ключові слова: пізня бронза, «народи моря», Степове Побужжя, сабатинівська культура.

В статье подается анализ участия населения Степного Побужья в так называемом нашествии «народов моря». Установление факта участия европейских народов времени поздней бронзы в походах «народов моря» на Египет в хронологических рамках XII-XI вв. до н. э. открывает значительные перспективы изучения истории Европы и Украины.

Ключевые слова: поздняя бронза, «народы моря», Степное Побужье, сабадиновская культура.

In the article the analysis of participation of population of Steppe Pobuzh'ya is given in a so urgent invasion «People are a sea». Establishment of fact of participation of the European people of time of late bronze is in hikes «People are a sea» on Egypt in the chronologic scopes of XII-XI B.C. opens the considerable prospects of study of history of Europe and Ukraine.

Key words: late bronze, people are a sea, Steppe Pobuzh'e, sabatinovskaya culture.

За останнє десятиліття дослідники не раз зверталися до проблеми зв'язків Північного Причорномор'я з іншими регіонами світу. Стародавні єгипетські письмові джерела донесли до нас згадки про навалу «народів моря». У наш час в європейській літературі це явище визначається як історичні події у Східному Середземномор'ї 1250-1150 рр. до н. е., які привели до послаблення Єгипту, знищення Хетської держави та Мікенської Греції, значних змін на політичних та етнічних картах, в економіці та матеріальній культурі населення. Серед дослідників вказаної проблеми слід виділити праці В. Клочко та К. Сандерс [1; 2].

Проте роль у таких знакових подіях населення Степового Побужжя досліджено недостатньо, саме цьому й буде присвячена наша стаття.

В загальноєвропейському плані події у Східному Середземномор'ї у вказаних хронологічних межах – це останній період широкогеографічних індоєвропейських рухів, що припадає на XIV-XI ст. до н. е. Першим цей удар відчуло на собі населення Кріто-Мікенської цивілізації. Хронологія – 3000 р. до н. е. – 1200 р. до н. е., причому

апогей розквіту припав на XVI-XIII ст. до н. е., періоду володарювання в Середземному морі.

В XIV ст. до н. е. племена східної культури курганних поховань, об'єднавшись з групами населення Північного Причорномор'я, ринулись на Балкани проти ахейської Греції. Це населення відоме як дорійці. У XII-XI ст. до н. е. агресивні плани їм повністю вдаються, що провокує рух ахейців на південь і схід [3, с. 199].

Описані події в кінці II тис. до н. е. були в єдиному контексті з хвилею агресії так званих «Народів моря». Вони колонізували практично все Середземномор'я (Сардинія, Палестина, Крит, Кіпр). Безсумнівний факт, що «народи моря» належали до індоєвропейців, але, можливо, до тих, вихідною базою для яких були Іспанія і північно-західна Європа. У рамках цих подій відома в XIII ст. до н. е. – Троянська війна, а пізніше – дорійське захоплення ахейської Греції [3, с. 199].

Особливе місце в історичних дослідженнях цих подій посідають питання походження та

ідентифікації народів, що брали участь у навалі «народів моря».

Дослідниця Н. Сандрес збирила та систематизувала історичні та археологічні джерела, частина з яких свідчить про участь у міграційних та військових подіях племен Центральної та Східної Європи [1, с. 13]. Знахідки сабатинівських глиняних виробів [4, с. 22-37], кістяних шпильок культури Ноа та сабатинівської зброї [2, с. 69-70] у Східному Середземномор'ї свідчать про участь у походах «народів моря» представників культурно-історичної області Кослоджени – Ноа-Сабатинівки Східного та Західного Причорномор'я. У підсумку можна поставити питання про переселення частини цих племен на Балкани та до Малої Азії в XIII-XII ст. до н. е.

На думку Н. Сандрес, знахідки «північної» зброї в пам'ятках Греції свідчать про використання воїнів із регіонів як найманців на службі у мікенських урядовців. Можливо, що батьківщиною найманців вона вважає Балкани та Дунайський регіон. Але аналіз показав, що ця зброя має аналоги тільки в пам'ятках культурного кола Кослоджени – Ноа-Сабатинівка, тобто серед них можна виділити найманців вихідців із Північного Причорномор'я. Історико-археологічні матеріали дають дуже складну картину контактів населення Північного Причорномор'я та Східного Середземномор'я. На єгипетських рельєфних зображеннях «народи моря» зображені дуже часто з круглими щитами, аналогічними щиту із поховання біля с. Борисівка. На іншому рельєфі із Медіней-Хабу – зображено воїна, озброєного коротким мечем з листовидним лезом, який нагадує форму меча, характерного для Степового Побужжя [5, с. 32-47]. Зброя причорноморського типу (наконечники стріл і списів, кинджали, короткі дволезові мечі, круглі щити) зустрічається в археологічних шарах і зображеннях у різних регіонах Середземномор'я. Всі описані вище типи зброї не мають аналогів серед народів Стародавнього Сходу. На думку Н. Сандрес, знахідки «північної» зброї у пам'ятках Греції свідчать про наймання на службу воїнів із північних регіонів (Балкани та Дунайський) мікенськими правителями. Але аналіз речових джерел підтверджує, що ця зброя типова лише для Північного Причорномор'я доби пізньої бронзи [1, с. 12-13]. На нашу думку, вказані факти можна розглядати як свідчення першого проникнення вихідців Степового Побужжя у середземноморський регіон.

Більше того, як доводить В. Ключко, характер знайдених та викарбуваних на рельєфах будинків та гробниць у згаданих країнах зразків зброї (круглі щити, списи і короткі, заточені з обох боків мечі) однозначно свідчить про їх походження з Північного Причорномор'я [1, с. 15-16]. А самі сабатинівці, як стверджує О. Білоусько, є прямими спадкоємцями середнього етапу (3600-3150 рр. до н. е.) трипільської культури [6, с. 132]. Принаймні, територія Трипільля-Кукутені та Ноа-Сабатинівка, хоч і мають поміж собою часову лауну, проте повністю співпадають. Важливо, що в I тис. н. е.

на цій же території формується культура Синтанде-Муреш – Черняхівська.

У добу навали «народів моря» характер взаємин між народами Східного Середземномор'я і Північного Причорномор'я змінився. З писемних джерел відомо, що один із північних народів, який взяв участь у нападі на Єгипет, називався Шардана, і з'явився він на кордонах Єгипту ще в XIV ст. до н. е. – «вони атакували дельту Нілу до Північної війни Рамзеса II (тобто до 1285-1286 рр. до н. е.), а в битві при Кадеші Шардана виступають вже як найманці єгипетського війська». Н. Сандрес припускає, що в цій битві представники «народів моря» воювали і на боці хетів. Цікаво, що на рельєфах із Луксора зі сценами вказаної битви Шардана зображені з круглими щитами, аналогічними щиту із сабатинівського поховання поблизу с. Борисівка Одеської області, а союзники хетів – з короткими мечами, аналогічними мечу з того ж поховання. Ці мечі мали широкі гостролистові леза [1, с. 13-14].

Процеси міграції стали характерним явищем для степів Євразії. Разом з переселенням народів старі економічні зв'язки були порушені. В Україні запаси сировини для бронзового виробництва були обмежені, відчувався брак привозної мідної руди, що спонукало до розвитку місцевого залізорудного виробництва.

Глобальна криза господарства і суспільного устрою племен пізньобронзової доби призвели до завойовницьких походів, найвідоміші з яких в історії того періоду – так звані походи «народів моря». В них брали участь сабатинівські племена, що населяли степові простори теперішньої Правобережної України впритул до Чорного моря.

Сабатинівці досягли території Східного Середземномор'я (насамперед, Мікенської держави). Про них розповідав давньогрецький «батько історії» Геродот – про їхнє пересування від Гіпербореї (України) до середземноморського острова Делос. Слід звернути увагу на співпадіння поданої Геродотом назви р. Дністер – Тирас із самоназвою етрусків – тирсени, тобто теж вихідців із «народів моря».

Походи «народів моря» охопили, передусім, усе Середземномор'я, у тому числі Мікенську Грецію, східне узбережжя Малої Азії і навіть Єгипет, тобто країни, які на той час активно освоювали залізобудне виробництво. Хетська держава загинула в результаті боротьби з навалою «народів моря» та «західних мушків» (чи «мусків») балканського походження. Не виключено, що серед них також були представники сабатинівських племен (Ноа-Сабатинівка).

Нерівномірний розвиток окремих народів та соціальних груп призвів до того, що війна стала своєрідним ремеслом для значної частини населення. У світогляді, в тому числі і в мистецтві, центральною фігурою став образ воїна.

Ці зміни відбулися ще до масового поширення залізних виробів, які (подібно до бронзових виробів епохи бронзи) були не

першопричиною, а одним із проявів (а частково і наслідків) уже створеної системи раннього залізного віку. Отже, ці зміни відбулися ще в період панування бронзових виробів, коли залізорудне виробництво ще не набуло поширення в археологічних культурах цієї епохи.

Якщо розглядати характерні для населення Степового Побужжя культури, то їх релігійна система демонструє комплексну відповідність Близькому Сходу. В соціальній ієрархії населення Степового Побужжя спостерігається об'єднання на верхньому її рівні заможних, військових та сакральних функцій в одній особі. Організація війська та виділення в ньому окремих категорій відповідає організації війська на Стародавньому Сході. Спроби довести протилежне непереконливі.

Такі комплексні відповідності в релігійній сфері і в цілому ряді інших життєво важливих функцій суспільства неможливі без появи в Північному Причорномор'ї нового населення, знайомого з описаними вище культурними особливостями. Міграційна гіпотеза походження катакомбного суспільства, яка розроблялася спеціально, в тому числі теоретично, дозволяє стверджувати, що кастова система була, яка виникла в ньому, продуктом взаємодії цивілізаційного центру (Близького Сходу) або його ближньої периферії (Кавказу та Балкан) з периферією чи дальньою периферією (Північним Причорномор'ям).

Наприкінці II тис. до н. е. клімат в Центральній Європі став надзвичайно посушливим і тривав з 1300 до 800 (за іншими даними – з 1250 по 650 рр. до н. е.) Велика посуха XIII-XII ст. до н. е., неврожаї та голод у країнах Східного Середземномор'я засвідчені письмовими джерелами. На території України критична ситуація склалася у Степу. Там стало неможливо займатися землеробством, а тваринництво могло існувати лише як кочове. У зв'язку з цим у регіоні різко зменшилася кількість населення.

Вказану ситуацію ряд вчених вважають локалізацією сабатинівських поселень. Крім зміни клімату, І. Черняков причинами локалізації вважає виснажливу експлуатацію землі (втрата родючості, інтенсивний випас рослинності домашніми тваринами, вирубка лісів), що сприяла посиленню посушливості степу і примушувала землеробів шукати вихід зі складної ситуації у вигляді створення хутірської системи господарств у формі численних незначних за розмірами поселень [7, с. 155].

На жаль, у тексті дослідження не йшлося про структуру і механізм утворення такої системи, тому невідомо, чи існували невеликі хутори навколо великого за розмірами поселення, чи група населення почергово, змінюючи ділянки, засновувала нові населені пункти. Розмірковуючи з цього приводу, зазначимо лише, що якщо хутори з'явилися внаслідок переходу на родючі ділянки, що ще не оброблялись, то останні мали знаходитися на значно більшій відстані, ніж в кількох сотнях метрів, де земля обов'язково

експлуатувалась. До того ж не було необхідності будувати нові приміщення поблизу вже існуючих. Будівлі, як відомо, функціонували десятки років і за необхідності ремонтувались.

Згодом, якщо говорити про кризу осілого землеробського господарства, то постає питання, наскільки вона була гострою, якщо землеробство продовжувало розвиватись у білозерську епоху, а поселення сабатинівців та білозерців були довготривалими [8, с. 8].

Немає достатніх підстав малі за площею поселення, що знаходилися біля «базових», розглядати як сезонні, оскільки тимчасові сезонні поселення характерні для рухливого скотарського господарства. Як виняток, вони могли застосовуватися осілим населенням, що починало впроваджувати відгінну форму скотарства. Та в кожному з випадків сезонні пункти знаходилися на значно більшій відстані, ніж поселення в групі [8, с. 8].

Привертає увагу те, що локалізація була типовим явищем і для сусідніх синхронних культур: Ноуа, Кослоджені [7, с. 27], хоча вони, як і балтська група, знаходилися в дещо інших географічних умовах. Та незважаючи на вказані обставини, час появи і зникнення локальних груп названих культур співпадає з аналогічними процесами, що відбувалися в середовищі основної групи спільноти того часу.

Показовим є прагнення населення саме до локалізації, до заснування поселень на незначній відстані одне від одного. Тобто, на великій території розміщувалися мікрогрупи, між якими існували вільні площі. Щодо Степового Побужжя, то тут великі локальні групи формували приморсько-лиманну та приуслово-річну зони, а між ними знаходились малонаселені райони, населення яких тяжіло до частого зміни місць проживання в пошуках води.

Як приклад, можна назвати воронівську групу поселень сабатинівців на Одещині. Протягом тривалого часу це була оптимальна модель, яка забезпечувала розвиток суспільства. Події, що відбулися в кінці пізньосабатинівської доби, пов'язані з кризою вказаної структури. Саме у Воронівці зафіксована одна з причин, що призвела до розпаду існуючої соціально-економічної системи. Йдеться про економічне посилення, а відповідно й підвищення ролі окремої сім'ї, що вплинуло на соціальні відносини в суспільстві та його структуру. Це явище відображене в будинках, в яких з'явилися спеціальні місця для зберігання землеробської продукції, що належала сім'ї. Безумовно, це був складний для більшої частини населення процес – перехід до нових суспільних відносин, до певної міри господарства та побуту, але населення, що продовжувало традиції землеробсько-скотарського господарства, поступово опановувало новачі, які стали основними ознаками білозерської культури [8, с. 15-16].

Можливо, саме цим і пояснюється зникнення поселень сабатинівської культури, а пізніше – поява меншої кількості поселень і землянок

білозерської культури. Тоді ж зменшилося населення й на території Угорщини.

Таким чином, за бронзової доби на території України структури степових та лісостепових колективів істотно різнилися. Степові простори Північного Причорномор'я та Надазов'я протягом II тис. до н. е. були ареною міграцій, переміщень населення, воєнних сутичок. Поза тим, населення українських степових районів на сході перебувало під відчутним впливом племен Кавказу, а на заході – фракійців із Прутсько-Дністровського межиріччя. Під впливом останніх на Півдні України і Степовому Побужжі зокрема виникли високорозвинені культурні утворення, які викликають певні аналогії з міськими цивілізаціями Греції. У лісостепових районах, віддалених від металургійних центрів, життя йшло спокійніше. Відсутність у цьому регіоні

наприкінці доби бронзи значних переміщень населення спричинила переважання давніх традицій та застійних явищ як в матеріальній культурі, так і в суспільному устрої.

Населення регіону досліджуваного періоду істотно вплинуло на подальший розвиток Степового Побужжя та на історію всього стародавнього світу в цілому, так як було учасниками походів «народів моря». Встановлення факту участі європейських народів доби пізньої бронзи в походах «народів моря» на Єгипет у хронологічних рамках XII-XI ст. до н. е. відкриває значні перспективи вивчення історії Європи та України. Значною мірою успіхи цього вивчення залежать від більш розгорнутих та цілеспрямованих досліджень пам'яток населення Північного Причорномор'я первісної доби II тис. до н. е.

ЛІТЕРАТУРА

1. Клочко В.І. «Народи моря» та Північне Причорномор'я / В.І. Клочко // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 10-17.
2. Клочко В.І. Археологические свидетельства участия населения Северного Причерноморья в нашествии «народов моря» на Восточное Средиземноморье / В.И. Клочко // VI республиканская конференция молодых археологов [Актуальные проблемы историко-археологических исследований]: тезисы докладов. – К., 1987. – С. 69-70.
3. Колдубай І., Нога О. Прадавня Україна. Історія, культура, вбрання / І. Колдубай, О. Нога. – Львів: НВФ «Українські технології», 2004. – 528 с.
4. Черняков И.Т. Погребения эпохи энеолита и бронзы на Южном Буге (по материалам раскопок Бугской археологической экспедиции в 1930-1931 гг.) / И.Т. Черняков // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 22-37.
5. Субботин Л.В. Два кургана эпохи бронзы в Буго-Днестровском междуречьи / Л.В. Субботин // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 100-110.
6. Білоусько О.А. Україна давня: Євразійський цивілізаційний контекст / О.А. Білоусько. – К.: «Генеза», 2002. – 272 с.
7. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. / И.Т. Черняков. – К.: Наукова думка, 1985. – 171 с.
8. Кушнір В.Г. Воронівський комплекс і проблема локалізації поселень сабатинівської культури / В.Г. Кушнір // Старожитності Причорномор'я. – Одеса: Гермес, 1995. – Випуск 1. – С. 7-17.

Рецензенти: к.і.н., доц. Ю.С. Гребенніков;
к.і.н., доц. Н.В. Шевченко.

© Л.В. Матвієнко, 2009

Надійшла до редколегії 20.10.2009 р.